

Cetl, Jiří

Naturalismus jako jev buržoazního myšlení

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B, Řada filozofická.
1983, vol. 32, iss. B30, pp. [23]-36

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/106658>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

J I Ř Í C E T L

NATURALISMUS JAKO JEV BURŽOAZNÍHO MYŠLENÍ

Marxistické analýzy soudobého buržoazního myšlení jsou zpravidla založeny na předpokladu, že toto myšlení je ve všech svých formách idealistické, že s tradicemi do linie idealismu nepřiraditelnými se v této sestupné fázi (tj. od druhé poloviny devatenáctého století) definitivně rozloučilo a nemůže je již akceptovat.

Na druhé straně však nelze nevidět, že i v tomto poklasickém buržoazním myšlení existuje jistý proud, filozoficky snad poměrně neurčitý, občas se ponořující, ale znovu se v obměnách vynořující a obnovující, proud, který by snad bylo možno označit jako *naturalistický*. Ne náhodou chci mluvit o *proudu*, nikoli o *směru* či *škole*. Rozvíjí se nezřídka za hranicemi „odborné“ (tj. oficiální či akademické) filozofie a touto filozofií nebývá ani uznáván za autentickou filozofii — spíše za jednostranný postoj specialistů v přírodních vědách, respektive za jakýsi idol každodenního vědomí.¹

Tato diskusní stať chce ukázat, že naturalismus — mající ostatně jistou tradici již i v tzv. klasickém buržoazním myšlení² — hraje nezanedbatelnou roli i v současnosti a že jej proto třeba brát v úvahu při vymezení pole konfrontace marxistického myšlení s myšlením buržoazním. Cílů statě má být dosaženo v pokusu o trojí předběžné určení naturalismu — jako jistého obsažného světového názoru, jako jistého produktu a jisté reflexe vědeckého poznání a jako ideologie, neodmyslitelné z buržoazního vědomí. Půjde přitom zejména o nadhození rozdílů mezi povahou a smyslem staršího naturalismu (zejména devatenáctého století) a naturalismu soudobého.

¹ Příznačná je v tomto směru např. kritika naturalismu ve fenomenologické škole, jak ji začal již E. Husserl (viz např. jeho *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*, Praha 1972, zvl. s. 313 n.).

² Tato stať se zabývá naturalismem v onom smyslu, jak se mu rozumělo a rozumí v evropském myšlenkovém kontextu; proto nebude přihlížet k oněm proudům, které jsou označovány jako naturalistické v americkém myšlení (a které jsou hodnoceny např. ve spise *Soudobá buržoazní filozofie*, Praha–Moskva 1978, s. 311–317).

I

Obsah naturalismu jako jistého teoretického světově názorového postoje lze vyjádřit — zejména reprodukuje-li jej s odhlédnutím od detailů jako jakýsi ideální typ — několika poměrně jednoduchými, avšak pevně sklobenými stanovisky, které jednotně vykládají svět přírody i člověka, společnost, poznání i hodnoty.

Co do svých ontologických přesvědčení je naturalismus založen na předpokladech monistických, a to ať už je formulujeme tak, že jedinou skutečností je příroda, anebo tak, že přírodní je základem veškeré skutečnosti. Tato deklarace přírodnosti má — nebo přinejmenším historicky měla — zřetelné antiteistické, antisupranaturalistické, antispiritualistické atd. ostří a prozrazuje tím svůj dějinný původ. V tomto smyslu měl naturalismus své místo v raně buržoazním myšlení bojujícím za odbožštění a zsvětštění světa, za odstranění nadpřirozenosti — taková byla úloha hledání nového konceptu světa od renesance až po mechanismus sedmáctého a osmnáctého století. Zde se tedy stýkalo naturalistické vidění s linií a tradicemi materialismu, ba překrývalo se s ní. Zde se však již také počaly rýsovat meze naturalistické ontologie a naturalismu jako takového (a tedy i důvody, proč se od jistého stupně nutně musí cesty materialismu a naturalismu rozdělit).

Z antiteologických (a antifeudálních) kořenů a intencí raně buržoazního naturalismu vyplývá totiž — historicky sice nutná a pochopitelná, nicméně však mylná — identifikace (ba kontaminace) přirozenosti a přírodnosti. Ve snaze potvrdit přirozený charakter světa se tu sahá k prohlášení jeho (úplné) přírodnosti, tedy k onomu tehdy jedinému možnému modelu, který byl po ruce a byl prokazatelný — k přírodě. Takto budovaný a myšlený monismus pak ovšem znamená nejen odmítnutí nepřirozené (a nadpřírodní a nepřirodní) skutečnosti boha, ducha, duše a podobných entit, nýbrž vede i k redukcionismu. Všechny nepřirodní (byť přirozené) formy skutečnosti — kulturní, společensko-historická skutečnost včetně skutečnosti individuálního a společenského vědomí, hodnot atd. — byly převáděny na (nižší, tj. méně složitější) skutečnost přírodní, respektive na to, co se právě za přírodu pokládalo. Tento redukcionismus je pak podtrhován absolutizací oněch forem determinismu, které platí v přírodě: i v této rovině odmítnutí nadpřirozených principů řádu, božských zákonů a zásahů atd. vede k redukci složitějších forem determinismu na strohý determinismus přírody.

K tomu poznámka: naturalismus byl historicky pochopitelný a relativně oprávněný (včetně svých omezeností) potud, pokud nebylo možno vyložit „nepřirodní“ skutečnost a „nepřirodní“ determinismus přirozeným způsobem jinak než naturalisticky, tj. pokud výklad jejich kvalitativní odlišnosti by nutně znamenal opuštění naturalistického monismu. (Nelze ovšem nevidět, že již zde meze naturalismu byly jeho skutečnou omezeností: jeho neschopnost vyložit „nepřirodní“ skutečnost člověka, dějin, společnosti jinak než redukcí na přírodní dodávala jisté relativní oprávnění rozmanitým formám idealismu.) Oč nám však běží nejvíc: jakmile to byla přirozená, byť nenaturalistická interpretace společensko-historické skutečnosti, jak ji podala marxistická filozofie, historická oprávněnost,

ba i význam naturalistického popírání nadpřirozenosti ztrácí svou hodnotu.

V plné shodě s naturalistickou ontologií jsou pak i antropologické představy naturalismu. Proti dualistickému a tím více proti spiritualistickému pojetí pokládá naturalismus člověka za přirozenou přírodní bytost, plně podrobenou přírodním zákonům. S popřením supranaturální či spirituální vazby člověka a složky lidského se tu však popírá i nepřirodní dimenze společensko-historická v člověku.

Podle historického typu a kognitivní základny příslušné naturalistické interpretace je pak člověk jako takový prohlašován za mechanismus, za stroj (Lametrie), za nadhistorickou, smyslově a tělesně existující přírodní bytost (Feuerbach), za článek biologické živočišné řady; byť je to článek nejvyšší, přece jen se od zvířat liší jen kvalitativně (Darwin, resp. jeho evolucionisticko-naturalistické interpretace). Počínaje evolucionismem bude pak naturalismus ve výkladu člověka a — jak ještě uvidíme — i v pojetí poznání, společnosti, morálky atd. nabývat převažujícím způsobem podoby biologismu.

Pro naturalistický, respektive biologistický antropologismus je pak příznačné, že nejen popírá tradiční dualismus těla a duše a svéráznost duševně duchovního v člověku (jako to činil např. Haeckelův „monismus“ v tomto směru fyziologisticky orientovaný),³ nýbrž že se postupně reviduje i věkovitá tradiční představa o člověku jako animal relationale i tradiční protiklad člověk — zvíře. Samo hledání hlubších kořenů a zdrojů racionality je ovšem legitimní,⁴ jenže zde směřuje ke kořenům jen domnělým anebo nepodstatným — především biologicko-psychologickým. Tak např. ve Freudově psychoanalýze jsou primum movens člověka hlubinné pudové libidózní síly, z jejichž napětí a konfliktů teprve vzniká sublimacemi duchovní,⁵ v behaviorismu, obráceném naopak jen k vnějším formám lidského chování, je člověk včetně své racionality výslednicí — v podstatě utilitárně motivovaných — přizpůsobování a reakcí na prostředí. V soudobém biologistickém naturalismu etologickém — zakládajícím výklad člověka na analogii se zvířetem — je pak biologické v člověku jako vrozené a v podstatě instinktivní nejen základem všech vyšších funkcí, včetně racionality, ale i toto „vyšší“ je konec konců jen ve službách biologického.⁶ Zde se soudobý naturalismus otevírá tradičním motivům lebensfilozofickým, ba iracionalistickým; o jeho afinitě k nim bude ještě řeč.

Také naturalistická koncepce poznání (stejně jako ontologie a antropologie) vyrůstala z jistého antiteologického, ale i antiidealistického, antispekulativního (ba i antitranscendentalistického) patosu. A to nejen v tom, že samo poznání vykládá jako přirozeně přírodní proces, ale i v tom, že se tradičně hlásí ke gnozeologickému realismu; odtud časté výtky idea-

³ O Haeckelovi viz např. Brünning, W.: *Philosophische Anthropologie*, Stuttgart 1960, s. 60.

⁴ I marxistický koncept člověka lze označit za hledání a odhalení základu racionality v lidské práci a praxi, tedy za kritiku představy animal rationale.

⁵ Zde samozřejmě není možné vystihnout všechny významy a proměny psychoanalytického přístupu. Totéž platí o následující zmínce o behaviorismu.

⁶ Viz má stať *Naturalismus v soudobém pojetí člověka*, SBFFBU, B 29, 1982.

listických gnozeologů, že jde o názor „nekritický“ či „předkritický“, ba i četná podezření z tzv. naivního realismu.⁷ Principiální mez naturalismu v gnozeologii ovšem tvoří především jeho chápání poznání pouze jako přírodního procesu.

Poznání jako postihování reálných předmětů je podle naturalismu produktem biologické evoluce, a to patrně nejen lidské species, nýbrž živých bytostí vůbec. Svůj základ (a také význam) má v tom, že vzniklo (a slouží) jako prostředek života, zachování života a druhu. V tomto smyslu má pudově instinktivní základnu, která se postupně kultivuje a vytváří (v cyklu mutace-selekce) kognitivní schopnosti; ty se upevňují ve fylogenezi a předávají dalším generacím mechanismy v podstatě biologickými. To platí pak pro všechny mechanismy a prostředky poznání, od nejnižších až po nejvyšší formu, pojmové myšlení.

Naturalistický koncept lidského poznání se tedy formoval v atmosféře empirické tradice, z níž také čepal přesvědčení, že může definitivně překonat (spekulativní, racionalistický) předpoklad apriorních podmínek poznání. Tak např. Herbert Spencer prohlašuje, že apriorní je možno uznat v dimenzi individua, že však z hlediska species toto apriorní musíme chápat jako aposteriorní, získané nesčetnými zkušenostmi předchozích generací. Obdobně dnes argumentuje Lorenz, domnívaje se, že kantovský problém definitivně vyřešil.⁸

Tento příklad názorně ukazuje jednak zřejmou scientistickou zaměřenost naturalistické gnozeologie, tj. důvěru ve speciálně vědecké (= přírodovědecké) řešení filozofického problému poznání anebo v možnost prezentování výkladu biologických základů poznání (o sobě problematiky vědecky legitimní) jako řešení gnozeologických problémů,⁹ jednak právě naturalistickou omezenost naturalistické gnozeologie: poznání se vydává za jev a proces podmíněný jen biologickými mechanismy. I když v soudobých pracích představitelů naturalismu, např. u Lorenza, se vedle biologických podmínek poznání mluví i o předpokladech kulturních, je i sama tato kultura pojata biologicky.¹⁰ Nadto základní naturalistická deviza, že poznání slouží životu, zachování rodu atd., přivádí naturalistickou gnozeologii až k instrumentálně pragmatistickému pojetí poznání a pravdy: pravda je to, co se osvědčuje, tj. co je užitečné.

Naturalistické pojetí společnosti je přinejmenším stejně staré jako naturalistické tendence vůbec; snad nejvýrazněji ze všech stránek naturalistického světového názoru prozrazuje jeho antifeudální úlohu při sekularizaci obrazu společnosti (a ovšem i obtíže a jednostrannosti s tím spojené).

Naturalistická interpretace společnosti znamená — nejobecněji vzato — snahu vysvětlovat společnost a její zákonitosti podle modelu přírody a jejích zákonitostí (resp. spolu s tím úsilí uplatnit na společenskou

⁷ I když dnes např. K. Lorenz chce svůj realismus označit jako „hypotetický“ (viz *Die Rückseite des Spiegels*, 1973), tato podezření jsou na jeho adresu znovu vyslovována (viz Buczyńska-Garewicz H.: *K. Lorenze obrona poznawczego realizmu*, Człowiek i Światopohľad, 1977, 7/8, s. 153—169).

⁸ Viz *Die Rückseite des Spiegels*, zvl. s. 19—25.

⁹ Viz tamtéž, zvl. s. 9—32.

¹⁰ Viz má stát cit. v pozn. 6.

skutečnost přírodovědeckou metodologií). Tyto snahy však nabývaly — podle měnících se kognitivních i sociálně ideologických vztahových rámců — různých podob. Tak nejprve to byla tendence k absolutizaci významu přírodního prostředí (přírodního bohatství, klimatických podmínek, krátce „geografického faktoru“), jak se to objevuje již v raně buržoazním a osvícenském myšlení (viz např. Bodin, Montesquieu), ale jak to lze konstatovat i v některých formách buržoazní ideologie soudobé (tzv. geopolitika). Jinou variantou pak byla absolutizace tzv. biologického faktoru společenského pohybu (např. populační dynamiky, rasových určení apod.), jak ji reprezentovaly např. některé malthusiánské, sociálně darwinistické a rasistické teorie, prozrazující opět jistou možnost srůstání naturalismu (biologismu) s iracionalismem (jakož i možnost využití „liberálně“ laděného naturalismu v ideologiích epochy imperialismu, např. ve fašismu). I když se tyto teorie zdají být odbyty svou kompromitací ve fašismu, ve zjemnělých formách stále přežívají.¹¹ Patrně nejrozšířenější variantou naturalistického pojetí společnosti je dnes pokus interpretovat společnost podle analogií a modelů zvířecích společenství, jak je to implicitně (ba leckdy i explicitně) obsaženo v některých pracích etologického směru: vzniká dojem, že lidská společnost je jen pokračováním zvířecích společenství, že systém společenských vztahů, lidská kultura, hodnoty atd. jsou jen přenesené formy zvířecího chování.¹²

I etické a vůbec axiologické představy naturalismu vznikají v momentu, v němž raně buržoazní vědomí stojí před úkolem sekularizovat spolu s obrazem světa systém mravních hodnot: nemají-li tyto hodnoty být již sankcionovány bohem, může být jejich objektivní a všeobecná platnost legitimována — v duchu myšlenkového instrumentaria, které je k dispozici — jen přírodou či přirozeností. Tím ovšem vznikají obtíže a antinomie: odvolání na přírodu v člověku (lidskou přirozenost) nachází v jejím základě jen pud, v první řadě pud sebezáchovy, jehož egoismus může být omezen jen (stejně egoistickou) utilitárností — odtud jistá trvalá afinita naturalistické etické reflexe k utilitarismu. Odvolání na přírodu jako takovou (= Přírodu) s jejím strohým determinismem pak plně vytyčení etickoaxiologického problému vlastně ani neumožňuje. Tyto obtíže se pak reprodukují i v naturalismu devatenáctého století: na bázi evolucionismu vzniká sice možnost vysvětlit mravní normy a hodnoty, morálku, mravní chování atd. jako produkty evoluce a prostředky zachování lidského rodu, v dějinách tohoto rodu se postupně zafixované a dědičně předávané, vrozené, avšak problém jejich platnosti zůstává otevřen. Normy jsou vlastně jen něčím „normálním“, člověk jedná mravně proto, že tak jednat musí, na druhé straně ovšem pro naturalismus i nemorální jednání musí být konec konců „přirozené“ podmíněné.

Co je však pro obecná a axiologická přesvědčení naturalismu nejpřiznačnější: sama příroda tu vystupuje jako jistá nejkładnější hodnota („moudrá Příroda“ atd.), ba jako jistý hodnotový (snad i mravní) vzor. Příroda, tj. biologické mechanismy, zákony evoluce, nejnověji pak ze-

¹¹ Mám tu na mysli novou aktualizaci malthusianismu (novomalthusianismu), jak se zdá být motivována tzv. populační explozí.

¹² Viz má stať cit. v pozn. 6.

jména zvířecí chování explicitně (ba i jakási „zvířecí morálka“ do zvířecího světa antropomorfně vnášená) — to jsou v naturalismu nejen modely výkladu lidského světa a lidského chování: jsou to normy, vzory, ideály i pro mravní chování jednotlivce i společnosti. Odkazem na tyto vzory se pak nezřídka budují rozmanité „terapeutické“ sociální filozofie, tj. návrhy na řešení společenských krizí,¹³ jak o tom bude ještě řeč.

K charakteristice obsahu naturalismu jako světového názoru již zbývá dodat jen málo (a i to již bylo nadhozeno). Jde o názor, který se o sobě domnívá, že je skrz naskrz založen na metodách a na výsledcích věd. V tom se stýká s pozitivistickým scientismem, s nímž ostatně má — pokud jde o naturalismus devatenáctého století — společná kognitivní i ideologická východiska, pozadí a funkce. Naturalismus arci zpravidla nesdílí všechna pozitivistická přesvědčení (tak např. neakceptuje pozitivistický agnosticismus a zejména fenomenalismus, k němuž postupuje pozitivismus ve svých vyšších vývojových stádiích).¹⁴ Pro naturalismus je přitom ovšem příznačné, že se chce opírat pouze o přírodní vědy, které jediné jsou mu skutečnými vědami.

II

Obraťme se nyní k dalším charakteristikám naturalismu, nejprve k jeho souvislosti s přírodovědeckou prací — tedy k jakýmsi jeho kognitivně gnozeologickým kořenům — a pokusme se na tomto základě diferencovat jeho formy a typy a zejména jeho historické stupně, které z této souvislosti vyplývají.

Jak již naznačeno naturalismus je světonázorovým postojem, který jistým způsobem vzniká z málo reflektované praxe přírodovědeckého poznání a který v duchu scientistické iluze opomíjí teoretickofilozofické myšlení. Takto chápe naturalismus také Bedřich Engels, když mluví o tom, že „podceňování teorie je nejjistější cesta k naturalistickému, a tedy nesprávnému myšlení“,¹⁵ a když ironizuje pretenze tohoto naturalistického způsobu myšlení na to, že převyšuje metafyzicko-filozofický způsob myšlení;¹⁶ snad také na naturalismus mohou platit Engelsova slova o přírodovědcích, kteří „se domnívají, že se osvobozují od filozofie“, avšak „jsou ovládnáni filozofií“, ovšem „špatnou módní filozofií“.¹⁷ Tím také Engels přesně vystihuje historický kontext naturalismu a jeho dvojstrannost. Vytváření naturalistických postojů samotnými přírodovědci je na jedné straně výrazem jejich nespokojenosti s idealistickou metafyzikou a spekulací, na druhé straně však také jejich neschopnosti řešit problémy, které klade vývoj přírodovědeckého poznání, v rovině autentického teoretického, tj. filozofického zobecnění. K tomu lze jen dodat, že i tam, kde

¹³ Viz Lorenz, K.: *Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit*, 1973.

¹⁴ Viz má práce *Český pozitivismus*. Brno 1981, zvl. část I. Lze říci, že pozitivismus 19. stol. je silně naturalistický, předčí však (při vši své afilozofičnosti) naturalismus větší filozofickou propracovaností. Téma vztahu naturalismu a pozitivismu by si ovšem zasloužilo zvláštního pojednání.

¹⁵ *Dialektika přírody*, Marx, K. - Engels, B.: *Spisy* 20, Praha 1966, s. 358.

¹⁶ Tamtéž, s. 403.

¹⁷ Tamtéž, s. 488–489.

naturalistický postoj vzniká v myšlení ne-přírodovědce, živelně reflektuje implicitní světonázorové problémy přírodovědy, viděné ovšem z úzkého zorného úhlu jistého vývojového stupně toho kterého speciálního oboru.

Z této vazby naturalismu na přírodovědecké poznání, a to na jisté konkrétní obory, se zdá otevírat možnost vycházet při pokusech o vnitřní diferenciaci naturalismu a jeho forem právě z těchto specifických vazeb.

V tomto smyslu by se pak nabízel kategorizace naturalismu na fyzikální, chemický, biologický, fyziologický, resp. kybernetický apod., případně poněkud zjednodušeně — a s menším rizikem přílišné atomizace — na naturalismus opřený o vědy o neživé přírodě, tedy mechanistický, a na ten, který vychází z věd o živé přírodě, tedy biologický. Taková klasifikace a typologie by byla možná, avšak v této formě neužitečná — a to nejen pro svůj schematismus, nýbrž především pro svůj ahistorický ráz, proto, že by nebrala v úvahu historickou logiku vývoje přírodních věd zapadající do logiky širších společensko-ideologických posunů.

Stručně řečeno jde o to, že ne kterákoli speciální přírodní věda v kterémkoli okamžiku svého vývoje mohla iniciovat vznik a konstituci naturalistického postoje. To souvisí již s charakterem vývoje přírodovědeckého poznání. Soudobé diskuse o charakteru vědeckého vývoje či „vědeckých revolucí“¹⁸ se zdají potvrzovat názor, že vývojovou logiku přírodovědeckého poznání nelze chápat jen jako lineární růst poznatků v jednotlivých oblastech vědění, ani jako pouhou diferenciaci a narůstání nových oborů a specializací. Jde spíše o proces, v němž — v jakémsi nerovnoměrném pohybu — vystupovaly v jistých momentech do popředí jisté více nebo méně speciální přírodní vědy. A to ty, které se v důsledku svých „úspěchů“, tj. zásadního obohacení, proměn a inovací svého poznávacího obsahu, metod i hledisek, staly nejen svým způsobem paradigmatickými pro ostatní obory a silně je ovlivňovaly, nabízejíce či dokonce vnucující jim svá teoretická a metodická instrumentária, nýbrž také byly s to položit obecnější (teoretické, metodologické, světonázorové, ba i ideologické) problémy a postoje.

Samozřejmě: ne všechny klíčové momenty vývoje novodobých a moderních věd inspirovaly a inaugurovaly naturalismus — lze uvést jak pozitivnější, tak negativnější výsledky oněch iniciativ uzlových bodů a procesů ve vývoji přírodních věd (viz např. na jedné straně dynamizující přírodověda devatenáctého století podle slov Engelsových „těhotná dialektikou“,¹⁹ na druhé straně „revoluce ve fyzice“ na přelomu devatenáctého a dvacátého století, jež se stala základnou obnovy idealismu.)²⁰ Nicméně lze ukázat, že jisté důležité momenty vývoje přírodovědeckého poznání iniciovaly naturalismus, a to ony jeho tři historické formy, které už byly naznačeny v předchozích výkladech.

1. Konstituování a nesporné teoretické a kognitivní úspěchy mechaniky (jež byla budována od svých renesančních počátků až po Newtona) vedly

¹⁸ Viz diskuse vyvolané spísem Thomase S. Kuhna: *The Structure of Scientific Revolutions* (1962) a probíhající jak na Západě, tak v socialistickém světě. Srov. např. sborník *Metodologické problémy vývinu vědeckých teorií*, Bratislava 1981.

¹⁹ *Dialektika přírody*, Marx, K. - Engels, B.: *Spisy* 20.

²⁰ Lenin, V. I.: *Spisy* 14. Praha, 1957, zvl. kap. V.

k vytvoření mechanistické přírodní vědy a mechanistického obrazu světa, tj. k průniku mechanistického nazírání do všech oblastí přírodních věd i do filozofie již v epoše raného i tzv. klasického období buržoazního myšlení. Tento způsob mechanistického nazírání (spolu s ideologickými důvody, o nichž již byla zmínka) se mohl stát základnou původní formy naturalismu, zvláště v rovině ontologických, antropologických a sociálně filozofických představ. Nelze ovšem zapominat, že nebyl základnou jen pro něj; byl východiskem i příslušné historické formy materialismu, jemuž dal jisté „empirické“ zakotvení, ale ovšem i teoretické meze. Bylo už uvedeno, že naturalismus a materialismus v tomto období nestojí proti sobě, ba že se překrývají, byť naturalismus již i zde představuje mnohem všeobecnější (a méně důsledný) filozofický koncept.²¹

Co je však z hlediska našeho tématu nejdůležitější: mechanistický naturalismus byl plně autentický (a oprávněný) ve vědění a myšlení sedmnáctého a osmnáctého století, nikoli však již později, byť jako tendence může přetrvávat.²² Bude-li přezívat, odvolává se na některé nové oblasti poznání a nové poznatky (např. z fyziologie, včetně fyziologie vyšší nervové činnosti nebo nejnověji z kybernetiky), nebude již moci vystupovat ve své původní podobě a samostatně, bez dalších zdrojů, které ho budou proměňovat.²³

2. Novou epochu, ba značnou kariéru, zažívá pak naturalismus v devatenáctém století, z hlediska proměn přírodovědné scény velmi důležitém. Po četných nábězích už od konce století osmnáctého dochází na začátku druhé poloviny devatenáctého století — na základě prací Darwinových — k vytvoření vývojové teorie, vědecky vysvětlující předešlý původ a proměny živočišných druhů. Důsledky Darwinových objevů jsou srovnatelné s důsledky mechanicismu, ba v některých směrech jsou dokonce ještě dalekosáhlejší. Darwinismus způsobuje svého druhu revoluci nejen ve vědách o živé přírodě; zasahuje tak či onak do ostatních přírodních věd, ba ovlivňuje i vědy společensko-historické, včetně historiografie, etnografie a jazykovědy. Všude tu prosazuje nový způsob nazírání, tj. nazírání evolučně genetického, a to samozřejmě obsahuje četné implikace světonázorové a teoretickofilozofické, ba i ideologické; těmito zprostředkováními proniká — snad jako žádná jiná vědecká teorie před ním i po něm — do obecného vědomí a bojově rozpoučuje veřejné mínění na všech jeho myslitelských stupních.

Je třeba podtrhnout, že za všechny své světonázorové a ideologické explikace a odezvy darwinismus (či přímo Darwin sám) nenese odpovědnost. Co do svého teoretického obsahu bylo Darwinovo učení o organickém vývoji potvrzením Marxova a Engelsova obecného učení o vývoji

²¹ Problém vztahu naturalismu a materialismu, velmi důležitý pro přesnější vymezení naturalismu, nese s sebou jisté problémy jen pokud jde o ranější formy materialismu, zvláště materialismus mechanistický. Diference naturalismu a dialektického materialismu je naproti tomu evidentní.

²² Tam např. Spencerova formule vývoje, třebaže soudobá s vývojovým myšlením darwinistickým, bude mít výrazné znaky mechanicismu.

²³ Tzv. fyzikalismus Videňského kruhu sem patří jen podmíněně, nmluvě o tom, že byl myšlen v jiné dimenzi a i v samotném novopozitivismu byl jen více méně přechodným jevem.

a jen v jeho světle mohlo být autenticky teoretickofilozoficky interpretováno. V buržoazním vědomí druhé poloviny devatenáctého století se mu však dostává — z „mimoteoretických“ důvodů — i jiného světového názorového výkladu v podobě biologického naturalismu či evolucionistického biologismu, který je zřetelnou deformací tohoto stupně přírodovědeckého poznání. Zvláště je to patrné v tzv. sociálním darwinismu a příbuzných sociálních učeních, zcela neoprávněně extrapolujících vědecký přínos darwinismu.²⁴

Evolucionismus neztratí svoji přitažlivost ani ve dvacátém století a to nejen proto, že Darwinova vývojová teorie (přes proměny a úpravy, které bude doznávat) podrží i nadále svoji platnost, nýbrž i proto, že evolucionistický světónázor a ideologie bude i nadále vyhovovat buržoaznímu vědomí.

3. Klást si otázku po vědeckých základech soudobých forem naturalismu je ovšem mnohem komplikovanější než tomu bylo v případě obou historicky nižších forem naturalismu. Sotva by bylo možno určit nějakou jednu jedinou událost pokroku některé přírodní vědy nebo skupiny věd, analogickou konstituci tzv. klasické mechaniky nebo evolučního učení, jako obnovenou základnu naturalismu jako světónázorového postoje.

Je to ovšem spolupodmíněno tím, že se ve dvacátém století charakter vývoje speciálních věd i status vědy oproti devatenáctému století proměňuje: v souvislosti s radikálně pokračujícím procesem specializace (a snad i „technizace“) vědecké práce, ale také např. se ztrátou názorného charakteru a obecné srozumitelnosti nejen „provozu“, ale i výsledků vědeckého poznání, dochází k tomu, že jednotlivé vědecké teorie se nezdaří samy o sobě iniciovat světově názorové postojy bez přihlídnutí k dalším (a ovšem ani bez příslušného „přetlumočení“ pro obecné vědomí). Což ovšem neznamená, že by se přírodovědecká práce stávala ve dvacátém století světónázorově bezobsažnou a nepodněcující k obecným postojům (včetně naturalismu).

Lze předpokládat, že dnes, ve „věku biologie“, se na obecnější, vysloveně světónázorové problémy, které bude třeba z hlediska buržoazního vědomí interpretovat naturalisticky, bude narážet v onom dynamickém a relativně „úspěšném“ komplexu věd a vědeckých metod, které se zabývají problematikou života, ovšem včetně člověka, jeho biologických fundamentů apod. V tomto komplexu, přinášejícím mnohé inovace věcné a metodologické, upozorňují na sebe zejména relativně nové a mladé disciplíny, vykazující nejen nesporné úspěchy, ale kladoucí i četné otázky — mezi jinými na jedné straně tzv. molekulární biologie (využívající mj. i aplikací kybernetiky aj.), a na druhé straně či pólu etologie, relativně mladá disciplína, jistým způsobem využívající tradice evolučního myšlení.²⁵

Lze-li právě v těchto vědách (či v jejich komplexu) shledávat kognitivní základnu soudobého naturalismu, plyne z toho, že tento soudobý natura-

²⁴ Viz Engelseva kritika přenášení darwinismu na výklad společnosti v *Dialektice přírody (Spisy 20, s. 578–579)* i jinde i rozsáhlá pozdější marxistická kritika. Zajímavý materiál — byť ne nesporné jeho hodnocení — viz spis *Biologismus im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1973.

²⁵ Viz má stať cit. v pozn. 6.

lismus bude převážně biologistický, případně — vzhledem k relativně nejsilnějšímu veřejnému ohlasu etologie — etologistický.²⁶ To na straně jedné. Na druhé straně je třeba zdůraznit, že vznikla-li možnost dospět ze zkušenosti těchto věd k naturalistickým postojům a vytvořit tak soudobou formu naturalismu, bylo to nejen proto, že tu byly položeny nové obecnější, světonázorově relevantní problémy, nýbrž zároveň i proto, že šlo o problémy, které ještě nebyly plně, autenticky filozoficky zobecněny a které tedy znamenají zřetelnou „výzvu filozofii“.²⁷

Naturalismus má tedy ve všech svých historických podobách své gnozeologické kořeny, kognitivní základnu, bez níž jako jakéhosi „racionálního jádra“ nemůže být pochopen. Ale proč právě tato základna, představující zcela legitimní přírodovědecké poznání, je světonázorově interpretována „jen“ naturalisticky (a to i tam, kde je již možnost filozofického výkladu hlubšího, ba více nebo méně definitivního)? K zodpovězení této otázky se musíme obrátit k jiným souvislostem, podmíněním a funkcím naturalismu jako formy buržoazního vědomí.

III

Naturalismus jako světový názor tedy vyjadřuje pohyb vědeckého poznání, avšak v jisté nalomené interpretaci. Tímto nalomením, deformací, však reflektuje také něco podstatného: jisté tendence, potřeby a zájmy společnosti, která si jej vytváří. Stručně to lze formulovat asi takto: naturalistická interpretace světonázorového smyslu příslušných vědeckých poznatků směřuje k tomu, aby tyto poznatky mohly být zprostředkovaně integrovány do širšího celku buržoazního vědomí a mohly podporovat a zajišťovat jeho základní ideologické trendy. V tomto smyslu naturalismus není jen jistým světonázorovým krédem některých teoretickofilozoficky nevyzrálé myslících přírodovědců, nýbrž — daleko za hranicemi vědy, vědecké kultury a teorie — i jistou ideologickou koncepcí, která má své nezastupitelné místo v buržoazní ideologii jako takové (ať už explicitně nebo zprostředkovaně jako metodický instrument a argument otevřeněji politicky a ideologicky tematizovaných teorií). Proto existence, pohyb a proměny naturalismu nejsou podmíněny jen pokrokem a inovacemi vědeckého poznání, nýbrž i dynamikou buržoazního světa a jeho vědomí.

V rané a předrevoluční epoše vývoje buržoazního světa představoval naturalismus, jak jsme se již zmínili, nesporně součást antifeudální ideologie. Stopy antifeudální intence nese v sobě ještě i v devatenáctém století, avšak zde jsou již propleteny s tendencemi vysloveně porevolučními (byť tato porevolučnost je ovšem teprve prvou vrstvou proburžoazního apologetismu). Naturalismus devatenáctého století může být v tomto směru charakterizován obdobně jako tzv. starý pozitivismus, s nímž se ostatně v mnohém stýká a překrývá. Tak jako porevolučnost do jisté míry ne-

²⁶ Viz tamtéž.

²⁷ Je příznačné, že tato „výzva“ byla ústředním tématem 16. světového filozofického kongresu, který se konal 1978 v Düsseldorfu, zvláště jedné z jeho sekcí. (Informace o jednání této sekce viz např. Geisler, E. - Mocek, R.: *Die Herausforderung der Philosophie durch die moderne Biologie*, Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1979, 7, s. 849-861.

bránila pozitivismu devatenáctého století navazovat na předrevoluční myšlení osvícenské (byť mělo být pozitivitou v principu negováno) a ani se neobracet zády k jistým dílčím momentům vzestupu, souvisejícím s rozmachem speciálního vědění (byť ve svých světónázorových a ideologických možnostech neutralizovaného a okleštěného),²⁸ nemohla bránit ani naturalismu devatenáctého století vyjádřit obsahy antifeudální (předrevoluční, osvícenské) — arci jen tím způsobem, který byl souladný se zájmy buržoazie již vítězné. Pokusíme se to naznačit.

Antifeudální atmosféra se zdá výrazně vystupovat právě v tom, co je pro naturalismus devatenáctého století nejpriznáčnější: v jeho spojení s evolucionismem; zde může vzbuzovat dojem, že přímo navazuje na osvícenský patos, bá dovršuje jej. Nelze však nevidět, že pojetí světa jako přírodně přirozeného a v jeho pohybové dynamice vykalkulovaného a využitelného (ne-li zpeněžitelného) plně vyhovuje dělnému a utilitárnímu vědomí buržoazního světa epochy kapitalismu volné soutěže. Nadto příroda naturalistickoevolucionisticky pojatá jako svébytná moc, jež se sama sebou pohybuje vpřed, může nepřímo zdůvodňovat údajnou neoprávněnost „negativního racionalismu“ a jeho snah o revoluční zásahy do chodu věcí, tj. může podložit klasickou parolu liberalismu: *Laissez faire, laissez passer, la nature va d'elle même*. Také naturalizace člověka, jak se interpretuje zařazení člověka na vrchol živočišné řady (bez tradiční cézúry a bez zásahů nadpřirozena), jevíci se jako radikalizované dovršení osvícenských představ, může nyní fungovat jako potvrzení síly buržoazní osobnosti: vazbou s přírodou, nejvyšší mocí, není oslabována, nýbrž naopak z ní může čerpat svoji sílu, moc a jistotu, dosud ničím nenalomenou.

Explicitní a uvědomělý optimismus, který v evolucionistickém naturalismu všude proniká, se rovněž zdá být opakováním nebo pokračováním osvícenského leitmotivu. Avšak jen do jisté míry. Evolucionismus chápaný jako potvrzení neustálého a nevývratného pohybu vpřed, vzestupu, je ovšem ideologií vítězného tažení přírodních věd a jeho fascinujících reflexů v buržoazním vědomí. Je však příznačné, že se tu věda (přírodní věda) jako prostředek pokroku, zdokonalování všech životních forem atd. chápe do značné míry utilitaristicky²⁹ — tedy není již ztělesněním „Rozumu osvícenství, jenž byl všestrannou humanistickou hodnotou, „světlem“; nyní je jen instrumentem vlastně stejně přirozeným a automaticky se zdokonalujícím jako sám její předmět.

Nedomyšlenost tohoto ideologického konceptu je pak patrná ve dvojitým směru. Víra ve stejně automatickou nutnost pokroku přírody i pokroku vědy nedovoluje ideologii naturalismu postřehnout zřetelný rozpor mezi jeho tendencí naturalizovat vše, tedy i společnost, dějiny ba i samo vědění, a jeho nezdůvodněným, avšak plně uznávaným předpokladem, že pokrok společnosti je hnán pokrokem vědění což je konec konců historiosofický

²⁸ Viz má práce *Český pozitivismus*, zvláště část I.

²⁹ Srovn. např. dobovou tirádu z roku 1873: „Říše faktů zvítězila! Přírodní bádání (...) kráčí nezadržitelně vpřed. Zmocnilo se již nyní všech lepších hlav a má proti sobě jen snílky nebo lotry. Proniklo do všech oblastí, přetváří všechny ostatní vědy, uvádá celý náš život v rodině i ve státě. Vládne nejen v továrně, dílně a kuchyni, nýbrž i ve válčení a diplomacii, v umění: vládne všude.“ (Cit. podle *Biologismus im 19. Jahrhundert*, s. V.)

idealismus. Druhou charakteristickou nedomyšleností je pak způsob, jak se tu rozumí samotnému pokroku vědy: je podáván jako stejně lineární jako pokrok společnosti a nadto jako zcela nerozporný a harmonický jak ve svém vlastním poznávacím díle, tak ve svých sociálních důsledcích. Pokrok poznání tu nejen nezná slepé uličky, ale zejména neví nic o možných potížích při realizaci a aplikaci výsledků vědeckého poznání, o možnosti negativních důsledků vědy apod. (A konec konců to ani nemůže vědět, chybí-li mu smysl pro sociálně třídní podmíněnost vědy, pro společenskou dimenzi poznání.)

Jeví-li se nám naturalismus devatenáctého století jako ideologie strižena na míru kapitalismu volné soutěže, nemělo by nám to bránit pochopit, že principy, v podstatě nepříliš proměnné, se budou moci stát východisky fungování naturalismu i v rámci ideologie kapitalismu imperialistického. Bude to ovšem možné jen za cenu ještě hrubších světonázorových a ideologických deformací teoretického základu evolucionismu než ve fázi předchozí. Půjde přitom nejen o desinterpretace např. principu přirozeného výběru v jeho primitivní extrapolaci na sociální život a o adoraci moci a násilí v sociálním darwinismu, nýbrž i o koncepcce rasistické apod. — jak už o tom byla řeč.

Není bez zajímavosti, že tu přece jen dochází k jisté proměně teoretických východisek. Jestliže naturalismus devatenáctého století byl přinejmenším svým scientismem v podstatě racionalistický či racionalizující, evolucionistický naturalismus jako součást ideologie imperialismu přechází ke stanoviskům iracionalistickým. Zjevně to souvisí s oněmi proměnami buržoazního vědomí, ke kterým dochází ve všech oblastech — včetně filozofie a světonázoru — v okamžiku jeho přechodu k imperialistickému stadiu.³⁰ Iracionalistický naturalismus pak bude přední oporou ideologií prefašistických i explicitně fašistických, zvláště v německém nacismu. S těmito ideologiemi bude žít až do jejich porážky, po ní bude — pro tuto kompromitaci — jako jedna z alternativ buržoazních postojů stažen z repertoáru. Trvale však buržoazní vědomí nemůže bez naturalistické varianty fungovat. A tak se ve druhé polovině dvacátého století objevuje nová forma naturalismu, ostatně také podmíněná kognitivně.

Soudobý biologický naturalismus reagující — jak jsme viděli — na rozmach komplexu biologických věd je ovšem konfrontován s jinou situací než předchozí formy naturalismu a ovšem také musí plnit podstatně jiné funkce ideologické.

Ukáže to srovnání s naturalismem devatenáctého století a zejména s jeho způsobem ideové prezentace vědy a jejich úspěchů. I když nelze říci, že by se soudobý naturalismus opíral o menší bohatství nových převratných vědeckých poznatků než naturalismus starší (naopak: rozmach biologických věd v našem věku je nesrovnatelný s kterýmkoli předchozím údobím vývoje vědění o životě), přesto vztah soudobého naturalismu k tomuto bohatství již zdaleka není optimistický. Rozmach vědění tu již není vnímán a posuzován jako hodnota jednoznačně kladná a neproblematická. Chybí tu již důvěra, že nové hlubší poznání zcela nutně přivedí nové, vyšší, rozvinutější atd. formy života. Převažuje tu pocit — jako

³⁰ Také téma vztahu naturalismu a iracionalismu by zasloužilo hlubšího rozboru.

ostatně i v mnoha jiných světonázorových a ideologických alternativách buržoazního vědomí ve druhé polovině dvacátého století —, že možnosti, které přináší vědecké poznání, ve svých důsledcích a aplikacích urychlovaných a znásobovaných technickou praxí, vyvolávají spíše obavy. Proměny světa a života vědeckým poznáním pokládá nyní buržoazní vědomí v největším případě (existují ovšem i názory pesimističtější, ba apokalyptické) za dvojznačné: jejich pozitivní smysl se proplétá s hrozbou, nebezpečím, ohrožením.

Avšak charakteristika ideologických významů soudobého naturalismu se nevyčerpává konstatováním, že se tu ztrácí sebevědomí scientismu typu davatenáctého století, že se přetrhává spojení s teorií pokroku, jež byla v buržoazním vědomí jako takovém již zproblematizována. V tom by ostatně nebyla jeho ideologická specifičnost; ta je spíše v tom, že vytváří svéráznou podobu ideologie krize, která se tváří přitom jako ideologie naděje.

Soudobý naturalismus jako jedna z ideologických forem epochy všeobecné krize kapitalismu tuto krizi jistým způsobem reflektuje, avšak podává ji v ideologické inverzi jako krizi (ba ohrožení) přírodních, zvláště biologických základů soudobé společnosti. Nejde přitom o to, že tím postihuje některé skutečné procesy (např. krizi surovinovou a energetickou, důsledky tzv. demografické exploze, krizi ekologickou, tzv. genetickou hrozbu apod.)³¹ Důležitější je pro nás způsob oné ideologické inverze, již se těmto jevům dostává v soudobém naturalismu: není to buržoazní společnost, co způsobilo ony krizové procesy a hrozby. Není-li to v podstatě nevyhnutelný důsledek lidského působení na přírodu, něco, na čem nese vinu lidský rozum, věda a technika, jsou to prostě fatálně se dostavující onemocnění, choroby lidstva, způsobené jistým narušením „přirozených“ mechanismů lidského světa.

A zde se soudobý naturalismus ukazuje jako explicitně apologetická ideologie. Nabízí jakési „zvládnutí“ krize buržoazní společnosti, jež se nedotýká jejích sociálně ekonomických a třídních základů. Nabízí jisté „terapeutické“ pokyny, které mají poskytnout „záchranu“ v podstatě tím, že budou znovu přivedeny k platnosti přírodní mechanismy, v moderní průmyslové civilizaci zapomenuté a proto narušené. Má tu vzniknout iluze, že poučí-li se lidský svět u „moudré přírody“ a „znaturalizuje-li“ se, učiní-li život přírody, respektive zvířete, svým klíčovým modelem a vzorem, může získat šance a naděje na „záchranu“, „uzdravení“ atd.

* * *

Naše stručné nadhození světonázorového obsahu, kognitivních a ideologických kořenů a důsledků naturalismu jako jevu buržoazního myšlení nesměřovalo k pokusu o úplnou analýzu a definitivní zhodnocení tohoto proudu. Chtělo jen připomenout, že by naše marxistické vidění buržoazního myšlení nemělo na tento proud zapomínat: jde o proud důležitý a v buržoazním světě velmi vlivný mj. i proto, že tematizuje některé reálné problémy a potíže soudobého světa jiným myšlenkovým instru-

³¹ Viz můj článek *Soudobá buržoazní filozofie člověka*, Universitas 1980, 6, s. 10–16.

mentářiem než jsou tradiční formy idealismu. Proto také marxistická kritika soudobého naturalismu, ideologicky a teoreticky velmi potřebná, bude muset — aniž bude podléhat iluzím o hodnotě antiidealisticckých momentů naturalismu — hlouběji než dosud nejen odhalovat jeho ideologické a světonázorové deformace výsledků přírodních věd a soudobé situace přírodního a biologického vůbec, nýbrž také intenzivněji autenticky filozoficky podpovídat onu reálnou problematiku, na níž naturalismus více nebo méně parazituje.

DER NATURALISMUS ALS ERSCHEINUNG DES BÜRGERLICHEN DENKENS

Der Autor versucht zuerst die ontologischen, anthropologischen, gnoseologischen, sozialphilosophischen und ethischen Vorstellungen des Naturalismus als eine, philosophisch zwar flache, aber fest zusammengefügte Weltanschauung zu rekonstruieren. Durch die Untersuchung der kognitiven sowie der ideologischen Voraussetzungen und Funktionen des Naturalismus in der frühbürgerlichen Epoche, im 10. Jahrhundert, sowie in der Gegenwart soll dann nachgewiesen werden, dass diese Strömung, die sich von ihrer spontan materialistischen, ursprünglich antifeudal gedachten Ausgangspunkte immer mehr entfernt hat (obwohl sie auch ständig gewisse antiidealisticke und naturwissenschaftsnahе Motive beibehalten hat), eine sehr wichtige Erscheinung auch im gegenwärtigen bürgerlichen Denken darstellt und eine spezielle marxistische Kritik erfordert.